

Володимир Брожина

РАДИКАЛЬНИЙ ВАХХАБІЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЯ РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ЕКСТРЕМІЗМУ

У статті розглянуто ваххабізм як одну з релігійно-політичних течій сунітського ісламу, яка набула радикальних рис у другій половині ХХ — на початку ХХІ століття. Досліджено твори засновника цього руху Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба та його послідовників. Проаналізовано сучасний стан ваххабізму та його поширення у різних країнах світу.

Volodymyr Brozhina. Radical Vakhabizm as Ideology of religious-political Extremism. It is considered Vakhabizm as one of flows of sunit islam, which purchased radical lines in the second half ХХ — at the beginning of ХХІ age. Investigation works of founder of this motion Mukhammad ibn Abd al-Vakhab and his followers. The modern consisting of vakhabizm and distribution is studied of different countries of the world.

Поширення ісламського радикалізму та екстремізму в сучасному світі спонукало багатьох зарубіжних і вітчизняних дослідників ретельно вивчати ідеологічні засади, постулати та прояви цього явища. На думку більшості з них, значна частина сучасних екстремістських ісламських угруповань базує свою ідеологію на доктрині ваххабізму.

У вузькому сенсі цей термін означає вчення, сформоване в ХVІІІ ст. арабським релігійним реформатором Мухаммадом ібн Абд аль-Ваххабом (1703?1797) із Неджда (сучасна Саудівська Аравія). У той час на основі розробленого ним вчення в Аравії виник потужний релігійно-політичний рух за відновлення чистоти раннього ісламу — «ісламу благочестивих предків» (сподвижників пророка Мухаммада). У широкому розумінні поняття «ваххабізм» сьогодні часто використовується для позначення релігійно-політичного екстремізму, який має місце серед частини мусульман. У контексті цього під «ваххабітами» розуміють або безпосередніх носіїв ідей вчення аль-Ваххаба, або членів різноманітних угруповань, які нині керуються цим вченням або його елементами. Загалом у сучасному медійному полі термін ваххабізм використовується у надто широкому розумінні, коли ваххабітським називають будь-яке консервативне явище в ісламі, якщо тільки воно має

хоча б мінімальне відношення до цього вчення¹. Цей підхід не є виправданим, оскільки за надмірного розширення аналізованого терміна він взагалі втрачає сенс.

Наукове вивчення політичної доктрини ваххабізму розпочалося ще на початку ХХ ст. Одним із перших вітчизняних дослідників, хто розпочав розробку цієї проблематики, став А. Кримський. У 1912 році він видав роботу під назвою «Ваххабіти»². У радянський період побачили світ роботи М.Томара, А. Васильєва³. У сучасній Росії ведуться активні дослідження ісламу загалом та ваххабізму зокрема. Серед російських дослідників, які приділяють особливу увагу вивченню різних аспектів діяльності радикально-екстремістських течій, слід назвати І. Добаєва, С. Бережного, П. Крайнюченка, О. Ігнатенка, Р. Ланду, М. Тульського та ін.

В Україні, зважаючи на зростаючу тут кількість мусульман, також провадяться наукові дослідження ісламу і діяльності різних радикально-екстремістських угруповань. Серед останніх публікацій українських вчених, які вивчають іслам, слід назвати роботи О. Бойцової, Р. Джангужина, С. Зінько, М. Кирюшка, Ю. Кочубея, В. Лубського, К. Семчинського, Т. Хазир-Огли, В. Шведа та ін. Спеціально досліджували в Україні ваххабізм О. Богомолів⁴, Д. Білозор⁵ та Л. Маєвська.

Разом з тим у цих роботах і досі залишаються недослідженими внутрішні, змістовні зв'язки ваххабізму з радикальними політичними течіями у мусульманському середовищі. Відповідно до цього метою цієї статті є визначення тих елементів і концептів ваххабізму, на які спираються радикальні та ультрарадикальні течії релігійно-політичного екстремізму серед мусульман.

На думку більшості вчених — ісламологів та політологів, ваххабізм, як і інші ідейні течії в ісламі, існує й виявляється на двох основних рівнях — як ідеологія та як заснована на ньому соціально-політична практика. Ця особливість ваххабізму пов'язана з його історією та становленням.

Ваххабізм є частиною більш широкої течії в сунітському ісламі — салафізму (сунітського фундаменталізму). В арабській мові його близьким відповідником є поняття салафізм (ас-салаф ас-саліхін — сподвижники та праведні пращури). У догматичному та релігійно-політичному відношенні ваххабізм з самого початку не являв собою якогось особливого відгалуження в ісламі. Він цілком спирався на доктрину ханбалізму — одного з чотирьох сунітських мазхабів (правових шкіл з різних тлумачень шаріату). А ханбалізм

завжди виділявся особливою нетерпимістю щодо біда' (небажаних нововведень), тобто щодо будь-якої практики, яка не санкціонована Кораном і Сунною Пророка. Виходячи з цього, ваххабіти, зокрема, засуджували демократичні політичні системи і моделі побудови держави, що мають західне походження.

На світогляд аль-Ваххаба значний вплив мали твори середньовічних неоханбалітських теологів — Такі ад-Діна ібн Таймії (1263–1328) та його учня Ібн аль-Кайїма (пом. 1350), які певною мірою розвили окремі ідеї секти хариджитів, що з'явилася у VII ст. і відзначалася войовничою непримиренністю щодо своїх політичних і релігійних супротивників. Аль-Ваххаб залишив по собі чималу рукописну спадщину — листи, договори, тексти проповідей тощо. Саме вони дозволяють виокремити його основоположні принципи світоглядних настанов щодо таких ісламських концептів, як Єдинобожжя (ат-таухід), посередництво (ат-тавассуль), відвідування могил (аз-зіярат аль-кубур), гріховне нововведення (біда'), вільне виявлення думки визнаним релігійним авторитетом (іджтихад), чітке дотримання джерел або настанов (таклід), звинувачення у невірі (такфір), зусилля на захист віри (джихад)⁶.

Ідеологічним стрижнем вчення Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба є ідея захисту Єдинобожжя (ат-таухід) як головного принципу ісламської релігії. Божественна єдність Аллаха розкривається в трьох засадах: Аллах є Засновник, Годувальник і Розпорядник. Основоположний принцип ісламу: «Немає бога, крім Аллаха, і Муххамад — Пророк Аллаха» інтерпретувався аль-Ваххабом таким чином, що поклонятися потрібно тільки й саме Аллаху, а не Муххамаду. Останній є тільки Його пророком (хоча й останнім). Тому неприпустимим є поклоніння ані йому, ані жодному іншому релігійному авторитету.

В ім'я цього принципу аль-Ваххаб і його прибічники повели рішучу боротьбу не тільки з явними рецидивами доісламських вірувань серед бедуїнів Аравії періоду джахілії — невігластва (вшануванням священних гаїв і каменів, магією і т. п.), а й деякими побутовими традиціями, вкоріненими в ісламі. Наприклад, ваххабіти вважали поступками язичництву встановлення надгробків над могилами та відвідування кладовищ, а також культ святих, характерний для суфізму, й «надмірне» вшанування пророка Мухаммада. Це випливало з того, що вони категорично виступали проти матеріального посередництва між Аллахом і віруючими, яке здійснювалося через обожнення окремих предметів. На

їх переконання, людина знаходиться під прямим захистом Бога, на все воля Аллаха, яка не підвладна нікому, в тому числі й про року Мухаммаду. Неприпустимість відвідування могил Мухаммада, його сподвижників і святих пояснювалася тим, що це веде до їхнього обожнення й відповідно є проявом багатобожжя.

Аль-Ваххаб був непримиренно налаштований до нововведень, які виходили за межі прямих настанов Корану і Сунни. Він навіть заборонив святкування дня народження пророка Мухаммада, послаючись на те, що така церемонія, по-перше, не визначена ані Аллахом, ані самим Мухаммадом, а по-друге, веде до обожнення Пророка, що, на думку аль-Ваххаба, суперечило основам ісламу.

У питаннях іджтихада і такліда ваххабіти виходили й виходять дотепер із того, що Коран і Сунна є вищим щаблем знання, що «ворота» для тлумачення ісламських джерел є зачиненими з того часу, як оформився ханбалізм. Водночас вони погоджуються з тим, що у разі доведення того, що будь-яка ханбалістська інтерпретація не відповідає Корану чи Сунні, вона мусить бути скасована й заборонена.

Своєрідним було й трактування аль-Ваххабом такого поняття, як такфір (звинувачення у невірі). Виявляючи, згідно з коранічними приписами, певну терпимість щодо християн та іудеїв (ахль аль-Кітаб — людей Книги, Писання), він закликав до посилення вимог щодо мусульман. Зокрема, він доводив, що одних декларацій прихильності ісламу та відправлення щоденної молитви недостатньо, щоб завадити багатобожжю. Якщо хтось заявляв, що він мусульманин, але водночас поклонявся іншим богам, то його необхідно було викрити, а за впертості й стратити. На думку віровчителя, такий «лицемір» був гіршим за християн та іудеїв, бо вони принаймні не приховували свого дійсного обличчя. До числа багатобожників були віднесені й шиїти, ідеї яких всіма салафітами (традиціоналістами) завжди розглядалися як еретичні.

Учення ваххабітів відрізняє й особливість інтерпретації поняття джихаду, тобто потуги, прагнення, устремління до віри або ж і війни за неї. Особливістю є те, що ваххабіти трактували джихад, поперше, як збройну боротьбу. І, по-друге, хоча ведення джихаду вважається в ісламі обов'язком кожного мусульманина, ваххабіти об'єктом джихаду визначають кяфірів (невірні, ті, що не визнають істину). З огляду на те, що кяфірами проголошувалися всі, хто не згоден із ваххабітами, то витлумачений у такий спосіб джихад мав вестися проти всіх неваххабітів, але першочергово проти мусульман,

які не поділяють світоглядних настанов прибічників «чистого ісламу». Переконання ваххабітів у тому, що їх супротивники — кяфіри, навіть якщо вони формально є мусульманами, виправдовувало нетерпимість й жорстокість стосовно останніх⁷. Водночас такий фанатизм згуртував і дисциплінував ваххабітів, забезпечуючи релігійно-ідеологічне виправдання немирним, антиісламським за своїм характером діям. Завдяки специфічній інтерпретації джихаду вчення аль-Ваххаба з самого початку стало ідеологією класового примусу, громадянських війн та військової експансії.

Соціальна доктрина аль-Ваххаба у період свого виникнення мала яскраво виявлене прагнення до дисоціації патріархального суспільства та розмивання старої соціальної ієрархії. Ваххабізм натомість проповідував принципи «братерства» мусульман і їх всезагальну рівність перед Аллахом, заперечуючи попередній становий суспільний поділ між ними. При цьому акцент робився не стільки на морально-етичному та духовному аспектах системи соціального буття, скільки на його суто організаційному боці, трансформованому згідно з вимогами ранньофеодального суспільства. Таке братерство передбачало особливий тип організації з внутрішньою дисципліною, набагато більшою, ніж у звичайній мусульманській общині, забезпеченою яскраво вираженим «єдиноначалієм» та системою соціальних консультацій «шура». Така модель робила ваххабітську общину не просто звичною для нас релігійною громадою, а особливою, найчастіше воєнізованою релігійно-політичною організацією⁸.

Пізніше ці принципи були використані ідеологами руху «Іхван муслімун» (Брати-мусульмани), що виник в Єгипті на ґрунті ваххабізму на початку ХХ ст., а згодом і у практиці ряду радикальних сучасних мусульманських релігійно-політичних організацій. Осередком реалізації ваххабітського вчення традиційно вважається Саудівська Аравія. Однак з початку 70-х років ХХ ст. ваххабізм став цілеспрямовано й активно поширюватися за межами Саудівської Аравії. Після руйнації СРСР — на теренах північнокавказьких автономних республік. На думку сучасного російського дослідника І. Добаєва, цей процес проходив трьома етапами⁹.

На першому етапі (70–80-ті роки ХХ ст.) ваххабізм став ідеологією багатьох антиурядових екстремістських угруповань в арабських країнах. На другому — у 80–90-х роках ХХ ст. він активно використовувався в Афганістані під час організації «джихаду» проти кабульського режиму «невірних» і радянської присутності в цій країні. Тоді ж він став ідеологією «арабських афганців»,

а також «афганців другого покоління» — екстремістів різних національностей, яких готували у навчальних ваххабітських таборах на території Афганістану, що контролювалася рухом «Талібан». На третьому етапі, починаючи з кінця 90-х років й аж по сьогодні, ваххабітська експансія спостерігається у межах ряду держав — республік колишнього Радянського Союзу, передусім у кавказькому регіоні Росії і меншою мірою у державах Центральної Азії. Найбільше поширення сучасний ваххабізм має в країнах Близького Сходу, Перської затоки, Індійського субконтиненту та Південно-Східної Азії, а також на африканському континенті. Результатом цього процесу наприкінці ХХ ст. стала новостворена складна сітка ваххабітських угруповань, форпостів, плацдармів, тренувальних таборів, навчальних закладів, координаційних центрів у багатьох країнах світу.

Активність ваххабітів призвела до того, що в масовій свідомості населення багатьох країн мусульманський радикалізм асоціюється насамперед і тільки з ваххабітським вченням, що загалом є помилковим. Насправді, з одного боку, мусульманський радикалізм має значно ширшу ідеологічну основу, а з іншого — загрози й виклики існуючому світопорядку несуть не всі ваххабіти, а тільки екстремістськи налаштована частина їх. Саме вони, взявши за основу своєї ідеології базову ваххабітську доктрину, розроблену аль-Ваххабом і його прибічниками, доповнили її зміст новими ідеями відповідно до геополітичних реалій ХХІ ст. Загалом ця «неоваххабітська» доктрина, базуючись на положеннях раннього, першопочаткового ваххабізму, за два з лишком століття свого існування суттєво еволюціонувала в бік посилення радикалізму. На думку сучасного російського дослідника О. Ігнатенка, такий неоваххабізм є еретичною течією в ісламі, оскільки являє собою результат селекції та адаптації положень Корану і Сунни до найсучасніших ваххабітських уявлень та ідей¹⁰.

Методика аргументації сучасних ваххабітів полягає в тому, що висунуті ними положення підкріплюються тією чи іншою цитатою, вирваною з Корану або Сунни. Саме ці цитати й повинні підтверджувати заявлені тези автора. У сучасних прибічників вчення такий підхід до сакральних текстів створює враження істинності висновків. По суті, це досягається за допомогою маніпулювання свідомістю, бо найчастіше те чи інше ваххабітське положення тільки частково збігається з класичним положенням Корану чи Сунни.

Така методика найбільш характерна для обґрунтування основоположних ідей ваххабітської доктрини — звинувачення у невірі (такфір) і священної війни за віру (джихад). Абсолютизуючи ці загальноісламські положення, ваххабіти суттєво змінюють їх. Так, вони значно розширюють коло об'єктів такфіру. Проповідуючи жорстке «Єдинобожжя», вони кваліфікують як «невірних» та «багатобожників» усіх тих, хто, на їх погляд, не є таким «єдинобожником». За такого підходу до категорії «ворогів ісламу» потрапляють наступні категорії.

Насамперед це іудеї. Вже потім, у другу чергу — американці усіх конфесій, а наостанок просто всі християни. Цей підхід дуже важко піддається коранічному обґрунтуванню, оскільки прямо суперечить частині сур. Тому, наприклад, жодна із ваххабітських книг, виданих російською мовою, в яких йдеться про «невіру» іудеїв і християн, не наводить наступної цитати з Корану: «Воістину ті, хто увірував, та ті, хто навернувся з іудейства, і християни, і сабії, котрі увірували в Бога і в Останній день та чинили добре, — для них нагорода у Господа їх, над ними нема страху, і не будуть вони засмучені»¹¹.

До другої категорії належать мусульмани-відступники (муртадд), які здійснили найменший відступ від принципу «Єдинобожжя». Такими «відступами» у ваххабітів вважаються звеличення праведників, поклоніння Аллаху на могилі праведної людини (валі), поклоніння ідолам, гадання за зірками та будь-які види передбачення, амулети та багато інших речей. На переконання ідеологів ваххабізму, такі люди завдають шкоди ісламу, бо вони здатні на здійснення великих гріхів, зокрема, брехні, невиконання зобов'язань, задрощів тощо. А це може привести до того, що «іновірці» можуть подумати, що іслам начебто все це дозволяє¹². Негативним також є ставлення сучасних ваххабітів до хабашитів, вплив яких на частину мусульман має місце в Україні і постійно зростає в АРК.

У контексті цього неоваххабіти розвивають теорію біда' (неприпустимих нововведень). До еретичних нововведень вони відносять святкування дня народження, виділення особливих днів для тих чи інших обрядів поклоніння, влаштування різного роду релігійних свят, роковин і ювілеїв, спорудження пам'ятників, організацію траурних зібрань, запровадження будь-яких нововведень (зокрема етнічних традицій) у траурних церемоніях і т. п.¹³. Разом з тим ваххабіти звинувачують у невірі мусульман, котрі є недостатньо строгими у виконанні приписів Корану і Сунни,

зокрема норм свого мазхабу. Такий ригоризм не є властивий мусульманській більшості — сунізму. Так, ще у обнародуваному в 1017 р. у Багдаді «Кадирському трактаті віри» зазначалося: «Не варто звинувачувати у невірі когось, якщо він випустив щонебудь із законних настанов віри, виключаючи, звичайно, приписану молитву»¹⁴.

До категорії «невірних» тут належать так звані «лицеміри» (мунафікун), тобто ті мусульмани, які публічно висловлюють причетність до ісламу, однак водночас приховують свою невіру, не будучи у своїй душі мусульманами насправді. Про це знає Аллах, але не знають люди. Виходячи з цього, ваххабіти можуть оголошувати будь-якого мусульманина «мунафіком», якого можна заперечити у «лицемірстві». Звичайно, що такий підхід є надзвичайно суб'єктивним, до того ж Пророк не давав припису якось відокремлювати мунафікун від решти мусульман.

Наступною категорією «невірних» є послідовники всіх без винятку ідеологічних і політичних течій, окрім самого ваххабізму. До таких течій, на думку ваххабітських ригористів, належать всі так звані «атеїстичні вчення» — комунізм, лібералізм, демократизм, капіталізм та ін., а також усі інші релігійні течії без винятку.

Ще одну групу «невірних» становлять ті, хто заперечує шаріат як єдине можливе джерело права. Тому будь-яка законотворча та нормативна діяльність самих людей проголошується послідовниками аль-Ваххаба «невірою», бо надання права законотворчості будь-кому, крім Аллаха, на думку ваххабітів, суперечить ісламу¹⁵.

На противагу тим, кого ваххабіти звинувачують у «невірі», себе вони називають «врятованою групою», тобто такою, яка не зазнає «на Страшному Суді пекельного полум'я» і достеменно потрапить до раю. Більш того, прибічники цієї течії підтверджують, що «врятована група» являє собою меншість у мусульманській общині (уммі) — співтоваристві правовірних. Подібні твердження дали достатні підстави О. Ігнатенку стверджувати, що та обставина, що ваххабіти становлять меншість, надає сектантських рис їхньому рухові¹⁶. Однак салафітські методики, застосовані ваххабітами, насправді перетворюють ваххабізм на більш широке, аж ніяк не маргінальне явище.

Спираючись на вищенаведені світоглядні постулати, ідеологи радикального ваххабізму розробили концепцію «Симпатії та антипатії». Її сутність полягає в тому, що все людство поділяється на три групи: 1) тих, кого слід тільки любити, не відчуваючи до

них ніякої ворожнечі; 2) тих, кого слід тільки ненавидіти і тільки ворогувати з ними, не відчуваючи до них ані любові, ані дружніх почуттів; 3) тих, хто, з одного боку, заслуговує на любов, а з іншого — на ненависть. Звичайно, до першої категорії потрапляють тільки члени «врятованої групи» — ваххабіти, до яких єдиновірці повинні виявляти тільки терпимість і прихильність¹⁷. Відповідно до концепції «Симпатії та антипатії» вирішальним свідченням відданості «Єдиногобожжю» тієї чи іншої людини є абсолютне підпорядкування ваххабітському угрупованню та активна ворожнеча (аж до вбивства) стосовно всіх, хто їй протистоїть.

До другої групи зараховуються всі немусульмани, а до третьої — всі мусульмани, які не поділяють салафітських закликів. Щодо них застосовується такфір (звинувачення у невірі), саме вони є його головним об'єктом, оскільки немусульмани і кяфіри — «невірні». Тобто радикально налаштовані ваххабіти проголошують кяфірами — невірними — всіх мусульман, які не дотримуються тієї специфічної інтерпретації ісламу, яку ваххабіти як безкомпромісно і рішуче налаштовані салафіти проголошують як єдино вірну. Тому саме з ними, в першу чергу, й слід боротися, здійснюючи «джихад на шляху Аллаха». Їхнім головним злочином вважається дружба з іншими категоріями «невірних». Проявами такої дружби вважаються наслідування їх в одязі та словах; постійне проживання в країнах «невірних» і відмова від переїзду до будь-якої країни ісламу; поїздки до країн «невірних» задля розваг і насолоди; надання допомоги «невірним» і сприяння їхнім діям проти мусульман; виявлення до них довіри; участь у проведенні їхніх свят; схвалення їхніх досягнень культури і цивілізації; висловлення захоплення їхніми звичаями; вимолювання для них прощення Аллаха через молитву щодо посилання милості тощо¹⁸.

Стосовно кожного, хто порушує «Божественний закон Аллаха», згідно з вимогами радикального ваххабізму, необхідно ставитися вороже, ненавидіти їх і вести відносно них джихад — і Великий, і Малий. У їхньому трактуванні джихад являє собою переважно збройну боротьбу проти всіх, хто запобігає поширенню ваххабітського вчення та його монопольному пануванню в світі ісламу. Метою джихаду проголошується боротьба із «ворогами ісламу», тобто «багатобожниками», «відступниками», «лицемірами». З цих позицій своєрідним видається й трактування миру — для радикально налаштованих ваххабітів стан миру є вимушеним, спричиненим зовнішніми обставинами, які стримують мусульман від обов'яз-

кового «джихаду меча» як збройної боротьби: «Здійснення Джихада залежить від того, наскільки це можливо. І так втілюються в життя мекканські аяти, де говориться про мир, про прощення, поки мусульмани ще слабкі, і мединські аяти, що приписують в обов'язковому порядку воювати і брати участь в військових діях, коли мусульмани наберуть силу»¹⁹.

Водночас слід зазначити, що крайні радикали серед мусульман категорично відмовляються сприймати джихад у його трактуванні їхніми опонентами²⁰ — виключно як прояв політичного екстремізму і тероризму. Тому численні терористичні акції представляються ними як прояви «священної війни», яка цілком є законною з їхньої позиції.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що, починаючи з часу появи ваххабізму як релігійно-політичної течії в середині XVIII ст. й до 30-х років XX ст., його ідеологічна доктрина та соціально-політична практика від початку мали радикальний, а іноді й екстремістський характер, через що сприяла ідеї завоювання нових територій. Після переслідування «Іхван муслімун» в Єгипті в 1929 р. вже у Саудівській Аравії доктрина ваххабізму почала втрачати свою войовничість на державному рівні. Пов'язаний з ідеями монархізму і сталості держави, ваххабізм у середині XX ст. став респектабельним, органічно властивим місцевому істеблішменту. Однак, починаючи з 70-х років XX ст., ідеї ваххабізму були взяті на озброєння радикальними течіями різнорідних опозиційних рухів в арабських, африканських та східно-азійських країнах. Вони ж були сприйняті частиною мусульман у неспокійних зонах: Албанії, Косові, Македонії, Чечні та Дагестані.

На сьогодні основоположною, витоковою ідеологічною доктриною численних радикалів у середовищі мусульман з цих країн і територій є саме розробки аль-Ваххаба та його прибічників, вершиною чого стала концепція «Симпатії та антипатії», а основою практичної діяльності виступає джихад у його вузькому розумінні (як війни зі всіма). Це не Малий джихад, спрямований на захист віри від ворогів-невірних, а відкрита збройна або терористична боротьба заради досягнення перемоги своїх ідеалів. Тому сучасні «неоваххабіти» використовують ісламські догмати як основу для виправдання тероризму, досягнення корисних політичних цілей, які не мають прямого відношення до класичного ісламу як релігії миру. Однак термін «ваххабізм» не можна використовувати механічно як синонім ісламського тероризму, перетворюючи його таким

чином на певний ярлик, який не відбиває всю складність існуючих процесів. Зокрема, за такого некоректного підходу не враховується існування цілком мирних різновидів респектабельного ваххабізму, пов'язаних з ідеями монархії в національних державах, оскільки агресивна інтерпретація ідеології та політичної практики притаманна тільки радикальній частині ваххабітів.

¹ Игнатенко А.А. Обыкновенный ваххабизм, часть 1. Еретическое течение в Исламе // www.russ.ru/ — 2001. — 14 сентября.

² Крымский А.У. Ваххабиты. — М., 1912.

³ Томар М. Истоки ваххабизма // Атеист. — 1930. — № 53; Васильев А. История Саудовской Аравии. — М., 1999.

⁴ Богомолов О. Політичний іслам. Деякі особливості ісламського фундаменталізму та його перспективи на території колишнього Радянського Союзу // Східний світ. — 2000. — №1. — С. 134–141.

⁵ Білосор Д.В. Ваххабізм: релігійно-політична сутність та історичні трансформації / Автореф. ... канд. філос. наук. — К., 2009. — 16 с.

⁶ Александров И.А. Исламская основа саудовского общества и государство // Королевство Саудовская Аравия: прошлое и настоящее. — М., 1999. — С. 45–46.

⁷ Див. виклад ваххабітської доктрини: Мухаммад ибн Сулейман ат-Тамими (Ибн Абд аль-Ваххаб). Книга Единобожия. — М., 1999; Васильев А. История Саудовской Аравии. — М., 1999; Игнатенко А.А. Вказ. праця; Мавевская Л. Мухаммад ибн Абд аль-Ваххаб и его убеждения // Культура народов Причерноморья. — №21. — С. 98–103 та ін.

⁸ Идрис Абдуллах. Ваххабизм: история проблемы // Мусульмане. — 2000. — № 1 (14). — С. 36.

⁹ Добаев И.П. Исламский радикализм в международной политике. — Ростов-на-Дону, 2000. — С. 52–60.

¹⁰ Игнатенко А.А. Вказ. праця.

¹¹ Коран, 2:62.

¹² Абдурахман Бин Хаммад Аль-Умар. Религия истины Ислам. — М., 1997. — С. 53.

¹³ Кореняко В. Ваххабизм без посредников // Газета. Ру (www/gazetta.ru/karamaxi.shtml). — 2000. — 25 апреля.

¹⁴ Мец А. Мусульманский ренессанс. — М., 1996. — С. 203.

¹⁵ Там само. — С. 206.

¹⁶ Игнатенко А.А. Особенности учения единобожников // Ислам и политика. — М., 2001. — С. 4.

¹⁷ Кореняко В. Вказ. праця.

¹⁸ Кореняко В. Вказ. праця.

¹⁹ Цит. за: Добаев И.П. Вказ. праця. — С. 144.

²⁰ Кирюшко М.І. Партія «Хізб ат-Тахрір»: поява в Україні // Наукові записки ІШіЕНД. — Вип. 40. — К., 2008. — С. 550.